

TOPONÍMIA DEL CARXE

REGIÓ DE MÚRCIA

ACADÈMIA
VALENCIANA
DE LA
LLENGUA

AYUNTAMIENTO
DE YECLA

AYUNTAMIENTO
DE JUMILLA

AYUNTAMIENTO
DE ABANILLA

GOBIERNO
DE ESPAÑA

MINISTERIO
DE FOMENTO

INSTITUTO
GEOGRÁFICO
NACIONAL

ACADÈMIA VALENCIANA DE LA LLENGUA
SECCIÓ D'ONOMÀSTICA

COORDINACIÓ I GESTIÓ
Unitat de Recursos Lingüísticotècnics

RECALL I TEXT
Esther Limorti Payà

GRAFISME
Esperança Martínez Molina

© Acadèmia Valenciana de la Llengua

Col·lecció: Onomàstica

Editat per: Publicacions de l'Acadèmia Valenciana de la Llengua
Av. de la Constitució, 284
46019 València
Tel.: 963 874 023
Adreça electrònica: avl@gva.es

Amb la col·laboració dels ajuntaments de lecla, Jumella i Favarella

ISBN: 978-84-482-6155-9

Depòsit legal: V-678-2017

Impressió: gràfiques **vimar**
Alcornoque, 11 • Tel. 91 159 43 30 • Pozuelo • Madrid

www.avl.gva.es

EL CARXE

Dins de la Regió de Múrcia, a ponent de les valls del Vinalopó, fitant amb els pobles valencians de Villena, el Pinós, l'Alguenya i Oriola, es troba un territori de parla valenciana d'uns 300 km² d'extensió, conegut amb el nom del Carxe. Geogràficament, la zona del Carxe toca pel sud les serres de Quives i de la Pila, i pel nord, la serra del Serral, de les Panses i del Carxe, punt més elevat, amb 1.371 metres. Al voltant d'esta muntanya que dona nom a la zona, se situen una sèrie de llogarets valencianoparlants, que tenen entre ells una relació molt variable. Els pobles situats entre la rambla de la Raixa i la serra del Carxe (com ara la Sarsa, els Càpitos i la Canyada del Trigo) mantenen un contacte estret, ja que a la Canyada del Trigo és on tenen l'escola, el servei mèdic, etc.; en canvi, la Canyada de l'Alenya, a la banda de migjorn, i el Carxe, conegut administrativament com a Raspay, estan una miqueta apartats i desconnectats dels altres. Tot i això, el poble valencià del Pinós, a uns sis o set quilòmetres depenent del lloc, actua com a eix vertebrador de les relacions entre els habitants de la zona; de manera que tots ells són conscients que estan units per una mateixa condició: la de ser murcians administrativament i valencians culturalment.

La població es troba disseminada en nuclis de població molt xicotets: la Canyada de l'Alenya, la Canyada del Trigo, el Collado dels Gabriels, la Sarsa, la Torre del Rico, el Carxe i altres conjunts de cases més menuts, com els Escandells, a més de masos aïllats. Cap d'estos té ajuntament; per això, depenen de lecla, Jumella o Favarella, dels quals els separen entre vint-i-cinc i trenta quilòmetres.

Històricament este territori s'ha trobat sempre dins d'una zona de límits imprecisos a cavall entre dos regnes. Quan l'any 1244 es van delimitar les fronteres entre les corones d'Aragó i de Castella pel Tractat d'Almirra, les comarques del Vinalopó van quedar davall del domini castellà. El 1264, Jaume I va acudir en ajuda d'Alfons el Savi per tal de sufocar una revolta de sarraïns murcians i va repoblar la zona amb catalans, aragonesos i valencians. L'any 1296, Jaume II va ocupar el Regne de Múrcia, que va passar a formar part de la Corona d'Aragó; però l'any 1304, pel Tractat de Torrelles, Jaume II va renunciar a part del Regne de Múrcia i, a canvi, va incorporar al Regne de València el territori de les actuals comarques del Camp d'Alacant, el Vinalopó i el Baix Segura. El valencià es degué parlar en la ciutat de Múrcia durant els segles XIII i XIV; fins al segle XV a Cartagena, i a Oriola, fins al segle XVIII.

L'expulsió dels moriscos l'any 1609 va implicar una reestructuració de la població de les valls del Vinalopó. Petrer i Monòver van ser repoblats per cristians vells de la Foia de Castalla i, en general, els autòctons es van barrejar amb gent valenciana d'altres comarques i amb castellans procedents de l'interior. És en este moment, o potser un poc abans, quan va començar la substitució lingüística a Asp i a Montfort, que es va consolidar, juntament amb la d'Elda i les Salines, a mitjan segle XVIII.

Tot i això, fins a la darrerria del segle XVIII i començament del XIX, la comarca del Carxe va quedar pràcticament deshabitada. Quan Pere el Cerimoniós va passar per la zona, la situació que s'hi va trobar i que va descriure en la seua crònica era la següent:

E, passant per lo lloc de Saix, alleujam-nos en la horta de Favanella; e del dit lloc de Saix tro al dit lloc de Favanella ha nou llogües [...]. E en aquest camí de la dita jornada, per ço com la terra que calcigam era erma e deserta e plena de gran multitud de caça, ço és, de perdius, conills e llebres [...].

Després de l'expulsió dels moriscos, gran part dels termes de lecla, Jumella i Favanella van quedar despoblats. Eren terres dedicades a pastures que en el segle XIX, especialment en la dècada de 1878-1887, foren donades en emfiteusi per a l'explotació agrícola. A partir d'este moment es va produir una forta emigració de llauradors procedents de les valls del Vinalopó, que hi portaren la seua llengua. Per això, els habitants de la zona no dubten a dir que ells són *monoveros* o *pinoseros*, perquè en realitat encara mantenen la consciència històrica. L'origen del valencià en la zona i la peculiar distribució dels habitants en este territori té a veure, per tant, amb esta repoblació tardana. Els masos dispersos o agrupats en nuclis xicotets foren el punt de partida per al conreu de grans extensions de terreny.

A hores d'ara la llengua encara reflectix la procedència dels habitants: la mitat nord va ser repoblada majoritàriament per pinosers i monovers, mentre que a la mitat sud va arribar, sobretot, gent originària de l'Alguenya i de Novelda. La procedència dels repobladors marca lingüísticament estes dos zones: en la primera hi ha preferència per les variants *son*, *vermar*, *venir*, *tenir*, *mirar-ho*, *teulà*, *monyica*, *arrapar* o *taranyina*, que són pròpies del Pinós i de Monòver, mentre que a la banda meridional predominen les formes *sony*, *vremar*, *vindre*, *tindre*, *mirà-vo*, *terrat*, *monya*, *arranyar* i *taratinya*, coincidents amb el parlar de Novelda i de l'Alguenya. Entre els trets més característics del parlar del Carxe destaca l'harmonia vocàlica (*porto* i *coso* per *porta* i *cosa*, *serre* i *terre* per *serra* i *terra*); la pèrdua de la *-r* final (*cantà* i *sentí* per *cantar* i *sentir*); la pèrdua de la *-d-* intervocàlica en *cabua* i *ixia* per *cabuda* i *eixida*; ensordiment de l'africada palatal sonora de *metge* i *gent*, que esdevenen

metxe i *txent*; ieisme i betacisme, que es pot apreciar fins i tot en la gent gran; coexistència de *venir* i *tenir* (característic de Monòver) i *tindre* i *vindre* (propi de Novelda); *ans* per *abans*, *ençà* i *enllà*; primera persona del plural del verb *ser*: *sem* per *som*.

També en toponímia es pot apreciar esta doble procedència. A la mitat nord trobem topònims formats a partir d'antropònims i gentilicis propis de Monòver i del Pinós: *llometa Poveda*, *casa dels Monoveros*, *la Torre del Rico*; mentre que a la mitat sud se'n troben d'altres freqüents a l'Alguenya i a Novelda: *els Escandells*, *racó dels Navarros*, *els Martines*.

EL CARXE

Dentro de la Región de Murcia, al oeste de los valles del Vinalopó, limitando con los pueblos valencianos de Villena, Pinoso, Algueña y Orihuela, se sitúa un territorio de habla valenciana de unos 300 km² de extensión, conocido con el nombre del *Carxe*. Geográficamente, la zona del *Carxe* limita por el sur con las sierras de Quives y de la Pila, y por el norte, la sierra del Serral, de les Panses y del *Carxe*, punto más elevado, con 1.371 metros. En los alrededores de esta montaña que da nombre a la zona, se sitúan una serie de pueblecitos valencianoparlantes, que tienen entre sí una relación muy variable. Los pueblos situados entre la rambla de la Raixa y la sierra del *Carxe* (como la Sarsa, l'Ombria de la Sarsa, els Càpitos y la Canyada del Trigo) mantienen un contacto estrecho, ya que en la Canyada del Trigo es donde tienen la escuela, el servicio médico, etc.; en cambio, la Canyada de l'Alenya, en la parte sur, y el *Carxe*, conocido administrativamente como *Raspay*, están un poco apartados y desconectados del resto. Pese a ello, el pueblo valenciano de Pinoso, a unos seis o siete kilómetros dependiendo del lugar, actúa como eje vertebrador de las relaciones entre los habitantes de la zona; de manera que todos ellos son conscientes de que están unidos por una misma condición: la de ser murcianos administrativamente y valencianos culturalmente.

La población se encuentra diseminada en núcleos de población muy pequeños: la Canyada de l'Alenya, la Canyada del Trigo, el Collado dels Gabriels, la Sarsa, la Torre del Rico, el *Carxe* y otros conjuntos de casas más pequeños, como els Escandells, además de masías aisladas. Ninguno de estos tiene ayuntamiento; por ello, dependen de Yecla, Jumilla o Abanilla, de los cuales les separan entre veinticinco y treinta kilómetros.

Históricamente este territorio se ha encontrado siempre dentro de una zona de límites imprecisos a caballo entre dos reinos. Cuando en el año 1244 se delimitaron las fronteras entre las coronas de Aragón y de Castilla mediante el Tratado de Almirra, las comarcas del Vinalopó quedaron bajo el dominio castellano. En 1264, Jaime I acudió en ayuda de Alfonso el Sabio para sofocar una revuelta de sarracenos murcianos y repobló la zona con catalanes, aragoneses y valencianos. En el año 1296, Jaime II ocupó el Reino de Murcia, que pasó a formar parte de la Corona de Aragón; pero en el año 1304, por el Tratado de Torrellas, Jaime II renunció a parte del Reino de Murcia y, a cambio, incorporó al Reino de Valencia el territorio de las actuales comarcas del Campo de Alicante, el Vinalopó y la Vega Baja. El valenciano debió hablarse en la

ciudad de Murcia durante los siglos XIII y XIV; hasta el siglo XV en Cartagena, y en Orihuela, hasta el siglo XVIII.

La expulsión de los moriscos en el año 1609 supuso una reestructuración de la población de los valles del Vinalopó. Petrel y Monóvar fueron repoblados por cristianos viejos de la Hoya de Castalla y, en general, los autóctonos se mezclaron con gente valenciana de otras comarcas y con castellanos procedentes del interior. Es en este momento, o quizá un poco antes, cuando empezó la sustitución lingüística en Aspe y en Monforte, que se consolidó, junto a la de Elda y Salinas, a mediados del siglo XVIII.

A pesar de todo, hasta finales del siglo XVIII y principios del XIX, la comarca del Carxe quedó prácticamente deshabitada. Cuando Pedro el Ceremonioso pasó por la zona, la situación que se encontró y que describió en su crónica fue la siguiente:

E, passant per lo lloc de Saix, alleujam-nos en la horta de Favanella; e del dit lloc de Saix tro al dit lloc de Favanella ha nou llegües [...]. E en aquest camí de la dita jornada, per ço com la terra que calcigam era erma e deserta e plena de gran multitud de caça, ço és, de perdius, conills e llebres [...].

Después de la expulsión de los moriscos, gran parte de los términos de Yecla, Jumilla y Abanilla quedaron despoblados. Eran tierras dedicadas a pastos que en el siglo XIX, especialmente en la década de 1878-1887, fueron dadas en enfiteusis para su explotación agrícola. A partir de este momento se produjo una fuerte emigración de labradores procedentes de los valles del Vinalopó, que llevaron su lengua. Por ello, los habitantes de la zona no dudan en decir que ellos son *monoveros* o *pinoseros*, porque en realidad aún mantienen la conciencia histórica. El origen del valenciano en la zona y la peculiar distribución de los habitantes en este territorio tiene que ver, por tanto, con esta repoblación tardía. Las masías dispersas o agrupadas en núcleos pequeños fueron el punto de partida para el cultivo de grandes extensiones de terreno.

En estos momentos la lengua aún refleja la procedencia de los habitantes: la mitad norte fue repoblada mayoritariamente por *pinoseros* y *monovarenses*, mientras que a la mitad sur llegó, sobre todo, gente originaria de Algueña y de Novelda. La procedencia de los repobladores marca lingüísticamente estas dos zonas: en la primera hay preferencia por las variantes *son*, *vermar*, *venir*, *tenir*, *mirar-ho*, *teulà*, *monyica*, *arrapar* o *taranyina*, que son propias de Pinoso y de Monóvar, mientras que a la parte meridional predominan las formas *sony*, *vremar*, *vindre*, *tindre*, *mirà-vo*, *terrat*, *monya*, *arranyar* y *taratinya*, que coinciden con el habla de Novelda y de Algueña. Entre los rasgos más característicos del habla del Carxe destaca la armonía vocálica (*porto* y *coso* por *porta* y *cosa*, *serre* y

terre por *serra* y *terra*); la pérdida de la *-r* final (*cantà* y *sentí* por *cantar* y *sentir*); la pérdida de la *-d-* intervocálica en *cabua* e *ixia* por *cabuda* y *eixida*; ensordecimiento de la africada palatal sonora de *metge* y *gent*, que pasan a ser *metxe* y *txent*; yeísmo y betacismo, que se puede apreciar incluso en la gente mayor; coexistencia de *venir* y *tenir* (característico de Monóvar) y *tindre* y *vindre* (propio de Novelda); *ans* por *antes*, *ençà* y *enllà*; primera persona del plural del verbo ser: *sem* por *som*.

También en toponimia se puede apreciar esta doble procedencia. En la mitad norte encontramos topónimos formados a partir de antropónimos y gentilicios propios de Monóvar y de Pinoso: *l'lometa Poveda*, *casa dels Monoveros*, *la Torre del Rico*; mientras que en la mitad sur encontramos otros frecuentes en Algueña y en Novelda: *els Escandells*, *rincón de los Navarros*, *els Martines*.

ELEMENTS FÍSICS

Orografia

Alt de l'Església
Alt de la Font
Alt de la Font de la Figuera
Alt de la Sarsa
Alt de la Sima
Alt de la Sima de les Gralles
Alt de les Cabres
Alt de les Figueres
Alt de les Paleres
Alt de Tomàs Escandell
Alt del Cremat
Alt del Crespo
Alt del Penjat
Alt del Peralejo
Alt dels Boixos
Alt dels Corbs
Alt dels Justos
Alt dels Morts
Alt Gran (Iecla)
Alt Gran (Jumella)
Alt Redó
Alt Xiquet
Altet de Davant de la Colònia
Altet de la Cova de l'Arena
Altet dels Calderons
Altet dels Conills
Bolàs (o Terrer del Colorado)
Collado del Barranc de Quives
(o del Barranc del Cura)
Collado del Cantal
Cova Calenta
Cova de Jaume el Barbut (Iecla)
Cova de Jaume el Barbut
(Jumella)
Cova de Mossén
Cova de Xamaleta
Cova del Cantal
Cova del Llagrimal
Cova dels Peines
Coves de Caïn
Coves de Pere
Coves del Carxe (o del Raspai)
Coves del Miner
Coves del Pitxac
Coveta de l'Arena
Cresta del Serral
el Calderó
el Campanaret
el Castellet
el Cocó
el Colladet
el Molló de la Creu
el Mosquit
el Palao
el Pinyonico (o Penya de
l'Àguila)
el Pocico de Bartolo
el Sester
els Calderons
els Cerricos
els Rincons
Falda del Carxe
Foia del Mollidar
la Basseta
la Calessa
la Comtessa
la Garita
la Madronyera
la Mina
la Morra
la Replana (Favanella)
la Replana (Iecla)
la Simeta
la Solana

la Solsida
les Loses
les Maritxueles
Lloma de l'Àguila
Lloma Llarga
Llometa del Cementeri (o de la
Cova de l'Arena)
Llometa Poveda
Morretes de la Beata
Morro de Gaspar
Morro del Gato de Baix
Morro del Gato de Dalt
Penya de l'Àguila
Penya de l'Hora
Penya de la Puput
Penya del Nap
Penya dels Matxos
Penya Roja (lecla)
Penya Roja (Jumella)
Penyes de la Suara

Pic del Molló
Pics del Serral
Pla del Cantal
Pla del Serral
Racó del Tio Lucas
Racó del Tio Surdo
Racó dels Navarros (o dels
Fermíns)
Serra de l'Espada
Serra de la Foia
Serra de la Mina
Serra de la Pila
Serra de les Panses
Serra de les Salines
Serra de Quives
Serra del Carxe
Serra del Serral
Serra del Tio Verdú
Serra Gran
Sima de les Gralles

Hidrografia natural

Barranc d'Anisso
Barranc de Juan Gil
Barranc de l'Almacén
Barranc de l'Infern
Barranc de la Disputa
Barranc de la Figuera
Barranc de la Puput
Barranc de la Querència
Barranc de la Sorra
Barranc de les Loses
Barranc de les Maritxueles
Barranc de Pardines
Barranc del Bu
Barranc del Cura
Barranc del Llop
Barranc del Pou de la Neu
Barranc del Pouet
Barranc del Sorrió

Barranc del Tesoro
Barranc del Tio Paulino (o de
l'Andami)
Barranc dels Boquins
Barranc dels Carrions
Barranc dels Estrets
Barranc Fondo
Barranc Oscuro
Canyada de la Casa Aroca
Canyada dels Rincons
els Calderons
Font de l'Hedra
Font de la Sanguijuela
Font de la Sarsa
Font de les Panses
l'Estret
Rambla de Covatilles
Rambla de l'Arsenal

Rambla de l'Hedra
Rambla de la Casa Vítia
Rambla de la Font de la Figuera
Rambla de la Raixa (o de la
Làguena)

Rambla de les Panses
Rambla de Quitapellejos
Rambla de Tarai
Rambla de Xamaleta
Rambla del Fontanar

Hidrografia artificial

Calderons del Tio Elies
els Pous
Pocico de Bartolo

Pou de la Neu
Pou de Leandre

PRESENCIA HUMANA

Poblament

Allà Darrere
Allà Enfront
Buenavista
Carabina
Casa de Bondia
Casa de Canyissares
Casa de Comina
Casa de Ferrer
Casa de Jiménez
Casa de l'Arsenal
Casa de l'Espada
Casa de l'Olmo
Casa de la Carrasca
Casa de la Molineta
Casa de la Revolta
Casa de la Tia Josefa
Casa de la Tosquilla
Casa de la Vereda
Casa de les Maritxueles
Casa de les Panses
Casa de les Pulgues
Casa de Palau
Casa de Pepe Martín
Casa de Putxe

Casa de Valdés
Casa del Fondonet
Casa del Mestre
Casa del Metge
Casa del Mossén
Casa del Pi
Casa del Racó
Casa del Soldat
Casa del Tio Verdú
Casa del Xarco de la Penya
Casa dels Ambrósios
Casa dels Àngels
Casa dels Carrions
Casa dels Ezequiels
Casa dels Tinajons
Casa dels Tomasons
Casa dels Xiriquins
Casa Dies
Casa Gasques
Casa Nueva
Casa Poveda
Casa Vella
Casa Vítia
Cases d'Aroca

Cases de Castilla
Cases de Jaime
Cases de l'Ermita
Cases de la Foia
Cases de Marta
Cases de Pissana
Cases de Selva
Cases de Sorrió
Cases de Vinyapé
Cases del Conill
Cases del Melero
Cases del Pla (o del Castellà)
Cases del Raspai
Cases del Tio Porro
Cases del Venturoso
Cases dels Flares
Cases dels Mianos
Caseta dels Leandres
Casica del Hambre (o Casa del
Piojo)
el Cantal
el Carxe (o el Raspai)
el Collado dels Gabriels
el Corralet
el Poste
els Càpitos

els Escandells
els Fernandos
els Navassos
els Peporros
els Pomares
Esperit Sant
Finca de l'Hedra
l'Alberquilla
la Bodega dels Barons
la Canyada de l'Alenya (o els
Martines)
la Canyada del Trigo
la Colònia
la Curiosa
la Quintanilla
la Sarsa
la Torre del Rico
la Venteta
les Colònies
les Coves de Penya Roja
Pagabién
Pelavivos
Quitapellejos
Venta de les Quebrades
Xamaleta

Paratges

Aroca
el Cantal
el Cantalar
el Coto de les Monges
el Cremat (lecla)
el Cremat (Jumella)
el Derramador
el Fondonet
el Fontanar
el Pla de Castella
el Pocico de Bartolo
el Poste

el Roman
el Sarate
els Ambrósios
els Calderons del Tio Elies
els Estrets
els Gorlinejadors
els Malecons
els Rincons
els Tinajons
Esperit Sant
l'Arenal de l'Hedra
l'Espada

l'Ombria de la Raixa
l'Ombria de la Sarsa
la Capellania
la Casa de Marta
la Costera de la Torre
la Curiosa
la Foia
la Foia Alta
la Foia del Mollidar
la Mutxolera
la Raixa
la Revolta

la Rosa
la Solana de Quives
la Totxada
la Xarca
les Parcel·les
les Quebrades
Maciscava
Pissana
Quitapellejos
Racó Pardina
Vinyapé
Xamaleta

Vies de comunicació

Camí de l'Alguenya
Camí de la Casa de Comina
Camí de la Casa Poveda a la
Torre
Camí de la Curiosa
Camí de la Foia
Camí de la Rosa
Camí de les Coves
Camí de les Parcel·les
Camí de Quitapellejos
Camí de Quives
Camí de Vinyapé al Cantal
Camí del Corralet

Camí dels Navassos
Camí dels Tomasons
Camí Real
Carretera de lecla
Carretera de Jumella
Carretera de l'Alguenya
Carretera de l'Ombria de la
Sarsa
Carretera de la Sarsa
Carretera de la Torre
Carretera del Pinós a Fortuna
Revolta de la Tia Riscala
Vereda Real

Altres llocs d'interés

Ermita de la Sarsa
el Molló

la Pedrera

